

πλέον, ὄρων. Ἡ ἀντίθεσις τῆς σήμερον καὶ τῆς χθὲς δύναται νὰ ὀξυνθῇ μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε ἡ σήμερον νὰ μὴ ἐννοῖται πλέον τὴν χθὲς : τὴν λογικὴν, τὴν σκοπιμότητα, τὰς ἀνάγκας τῆς χθὲς· καθὼς ἀκριβῶς αἱ ἐπαναστάσεις τῆς σήμερον μένουσιν ἀκατανόητοι διὰ τὴν αὔριον, ἐὰν ἡ αὔριον στερεῖται τῆς ἰκανότητος τοῦ ἱστορικῶς ἀντιλαμβάνεσθαι. Ἡθὴ καὶ ἔθιμα καὶ αὐτοὶ οἱ ἰσχύοντες νόμοι ἀνίκανοι ν' ἀποτελέσουν τὸ ἀνώτατον δικαστήριον, τὴν ἐσχάτην ἡμῶν προσφυγὴν, εἶναι παρὰ ταῦτα σταθερὰ σημεῖα διὰ τὸν ἠθικὸν μας προσανατολισμόν, καθόσον χάριν αὐτῶν εὕρισκόμεθα πρὸ μιᾶς τάξεως πραγμάτων, ἡ ὁποία, ἂν δὲν εἶναι ἡ ἰδεώδης, πάντως δὲν ἀποτελεῖ χάος· ἐμφανίζει δὲ μίαν προσπάθειαν λογικῆς διαμορφώσεως τῆς κληρονομηθείσης ἱστορικῆς πραγματικότητος. Τὸ δίκαιον εἶναι, κατὰ τὸν J. Binder, ἡ λογικὴ τῆς κοινωνίας· εἶναι, προσθέτομεν, ἡ «ὄσον ἔνεστι» λογικωτέρα διαμόρφωσις τοῦ ἐνστίκτου τῆς κοινωνικότητος, ὅπερ διὰ τοῦ δικαίου ὑψοῦται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Τὸ δίκαιον εἶναι ἡ εἰς τὸ εἶναι μετατροπὴ τοῦ Δέοντος ὡς μία ἠθικὴ ἀπαίτησις τοῦ Λόγου, ὅπως τὸ Δέον μὴ ἰσχύη μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς τοιοῦτον. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐπιτυγχάνεται ποτὲ κατ' ἀπόλυτον τρόπον ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε ἰσχύοντος δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, αἵτινες εἶναι δευτερεύουσαι μορφαὶ ἀπέναντι τῆς πηγαίας ἠθικότητος. Δίκαιον καὶ ἠθικὴ σημαίνουν πάντοτε μίαν προσαρμογὴν πρὸς τὴν παράδοσιν, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τοὺς ἰσχύσαντας καὶ ἰσχύοντας ὄρους. Ὡς συμβατικαὶ μορφαὶ παρουσιάζουν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀναθεωρήσεώς των, ἥτις, εἴτε ὁμαλῶς διὰ συνεχοῦς ἐξελίξεως εἴτε ἀνωμάλως δι' ἐπαναστάσεων, ἐπιτυγχάνεται.

Ἡ ἠθικὴ, τὸ δίκαιον, τὰ ἔθιμα παρὰ τὴν ἱστορικὴν των σχετικότητα καὶ συμβατικότητα ἔχουν τὴν ἐξῆς ἠθικὴν σημασίαν 1) ὅτι χρησιμεύουν, ὡς ἤδη προείπομεν, ὡς τὰ ὀπωσδήποτε σταθερὰ σημεῖα τοῦ ἠθικοῦ μας προσανατολισμοῦ. Τὰ ἄτομα εἶναι συνήθως ἀνίκανα ν' ἀντλοῦν ἐκ τῆς συνειδήσεώς των τὸ γνήσιον ἠθικὸν συναίσθημα. Τάξις καὶ ἀσφάλεια καὶ τὰ λοιπὰ καθωρισμένα πλαίσια ὑποβοηθοῦν τὴν φυσικὴν ὁρπὴν πρὸς ἀδράνειαν καὶ ναρκώνουν τὴν αὐθόρμητον ἠθικὴν δρασίαν. Τὰ ἄτομα γίνονται μὲν νομοταγῆ, χάνουν ὅμως ἕνεκα τῆς ἀχρηστίας - τὸ αἰσθητήριον τῆς ἠθικότητος· στερούμενα σταθε-

ροῦ ἠθικοῦ γνώμονος, προσανατολίζονται εἰς τὴν κοινὴν γνώμην καὶ εἰς τὰς παραγράφους τοῦ ἰσχύοντος νόμου. Τοιουτοτρόπως πραγματοποιεῖται μία συμβατικὴ καὶ σχετικὴ ἠθικότης, ἡ ὁποία δύναται νὰ εἶναι ἀνεκτὴ, ἐφ' ὅσον δὲν καταντᾷ φαρισαϊσμός· 2) ὅτι, ἂν καὶ διὰ τῶν ὑποκαταστάτων τούτων περιορίζεται τὸ αὐτόνομον Δέον, ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ἐξαφανίζεται ὀλοσχερῶς, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἠθικὴ συνείδησις τοῦ αἰτόμου δὲν ἀτροφεῖ πλήρως, σεβομένη ἔστω καὶ τὸ ἠθικῶς σχετικὸν μόνον καὶ 3) ὅτι διὰ τῆς συνεχοῦς ἐξασκήσεως τὸ αἰτόμον, συνηθίζον νὰ ὑπακούῃ καὶ εἰς τὰς παραλόγους ἔστω καὶ ἀντιφαιτικὰς προσταγὰς, διδάσκεται τίνι τρόπῳ πραγματοποιεῖται τὸ δέον, διδάσκεται δηλαδὴ οὐ μόνον θεωρητικῶς διὰ τῆς θέας τῶν ἀξιῶν περὶ τῆς οὐσίας τούτων, ἀλλὰ καθοδηγεῖται καὶ εἰς τὴν πράξιν.

Ἐνταῦθα εὐρισκόμεθα πλέον πρὸς τῆς ἀντιθέσεως τῆς ἀπολύτου αἰτομικῆς καὶ τῆς συμβατικῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς, ἀντιθέσεως τὴν ὁποίαν τὸ αἰτόμον ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀνινομίαν, ἀμφιταλαντευόμενον μεταξὺ τῶν δύο κατηγορικῶν προσταγῶν: «πράττε ὡς οὐδεὶς»¹³⁾ καὶ «πράττε οὕτως, ὥστε τὸ ἀξίωμα τῆς θελήσεώς σου νὰ δύναται συνάμα νὰ ἰσχύῃ ὡς ἡ ἀρχὴ μιᾶς γενικῆς νομοθεσίας».^{13 α)} Ἡ διαφορὰ προέλευσις τῶν ἐπιταγῶν τούτων εἶναι ὁ λόγος τῆς ἀποκλίσεώς των, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν ἐν σχέσει πρὸς ἀλλήλας. Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ αἰτόμον εἶναι ὑποχρεωμένον νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν ἀμφοτέρων τῶν τάσεις ταύτας. Δὲν δύναται μονοπλεύρως νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς εἰσηγήσεις τῆς συνειδήσεώς του καὶ ν' ἀδιαφορῇ ὀλοτελῶς διὰ τὰς προσταγὰς τῆς ὁμαδικῆς ἠθικῆς. Ὁ ἄνθρωπος διάκειται ἠθικῶς οὐ μόνον πρὸς ἑαυτὸν καὶ ὠρισμένα μεμονωμένα ἄτομα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ὀλότητα, ἧς ἀποτελεῖ μέλος. Ἡ ὀλότης εἶναι ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἐγὼ εἰς ἀνωτέραν δύναμιν ἢ τάξιν· εἰς αὐτὴν ἐπανευρίσκει ἑαυτό. Διὰ τοῦτο διαισθανόμεθα πάντες ὅτι ἀμφοτέραι αἱ ἠθικαὶ κατευθύνσεις ὀφείλουν νὰ ὑφίστανται οὐχὶ παραλλήλως, ἀλλὰ δι' ἀλλήλων: ὅτι πᾶσα αἰτομικὴ ἠθικὴ παρουσιάζει τάσεις ὑπερατομικὰς (τάσεις γενικεύσεως) καὶ ὅτι πᾶσα ὑπερατομικὴ ἠθικὴ ὀφείλει νὰ βρασί-

13) Fichte.

13α) Kant. Τὴν προσταγὴν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ἀπειθυνομένην πρὸς τὰ ἄτομα ἐκ μέρους τῆς ὑπερατομικῆς ὀλότητος.

ζεται ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς. Ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἡ ἠθικὴ μας διαγωγή ὀλοκληροῦται τότε μόνον, ὅταν ἐκπληροῦνται οἱ ὄροι ἀμφοτέρων τῶν τάσεων. Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται δηλαδὴ οὔτε ν' ἀγνοήσωμεν τὴν τεχνικὴν κοινωνικὴν πρόοδον, τὴν ἔλλογον διαρρύθμισιν τῆς κοινωνίας (καθαρῶς ὠφελιμιστικοῦ χαρακτῆρος), οὔτε νὰ σταματήσωμεν εἰς τὰς ἀσχέτως πρὸς πᾶσαν τεχνικὴν (κοινωνικὴν) πρόοδον αὐθρομήτους ἐπιταγὰς καὶ εἰς τὰς ἐν τῇ οὐσίᾳ των ἀμεταβλήτους ἠθικὰς ἀξίας τοῦ ἠθικοῦ συνειδότος. Τοῦτο δὲν παρουσιάζει ἐπαισιθητὴν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει πρόοδον· ὅμοιον πρὸς τὸ «λογικὸν» εἶναι τρόπον τινὰ ἀμεταβλήτου μορφῆς, χωρὶς τὸ γεγονὸς τοῦτο ν' ἀναιρῇ τὴν πλαστικότητα ἀμφοτέρων. Ἡ ἠθικὴ συνίσταται κυρίως εἰς τὸ ἠθικῶς διάκεισθαι, εἰς τὸ ἀντιμετωπίζειν κατὰ τρόπον ἰδιάζοντα πρόσωπα καὶ πράγματα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συμμετέχει τῆς ἱστορικῆς ἐν γένει ἐξελίξεως. Εἶναι μία πηγὴ φωτὸς ἀμεταβλήτου ἐντάσεως: φωτίζει διὰ μέσου τῆς ἄλλοτε διαυγεστέρας, ἄλλοτε θολωτέρας ὑποστάσεως τῆς προσωπικότητος καὶ τὰ πλέον διάφορα ἀντικείμενα, νομίζει κανεῖς κατὰ τοὺς πλέον διαφόρους τρόπους· ἐν τούτοις εἶναι τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἐκπέμπουν κατὰ τοὺς πλέον διαφόρους τρόπους τὸ φῶς, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλουν τὴν ποικιλίαν τῶν χρωμάτων των.

Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται ν' ἀρκεσθῶμεν μοιολογικῶς εἰς τὴν ὁμαδικὴν ἠθικὴν. Οὐδεμία πρόοδος τοῦ πολιτεύματος ἢ τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴν (ἠθικὴν) πρόοδον. Μόνον ὅπου αἱ κοινωνικαὶ καὶ αἱ ἀτομικαὶ ἀρχαὶ συναιροῦνται εἰς μίαν λειτουργικὴν ἐνότητα, μόνον ἐκεῖ πραγματοποιεῖται ὄντως αὕτη. Τὸ ἠθικὸν συνειδὸς ἀντιμετωπίζει διὰ τοῦτο τὴν κατάστασιν ταύτην μὲ τὴν συνεπῆ καὶ φυσικὴν εἰς αὐτὸ τάσιν νὰ λύη τὰς ὑφισταμένας διαστάσεις: ἐν προκειμένῳ ν' ἀντικαθιστᾷ τὴν παράλληλον διὰ μιᾶς οἰκείας διαλλήλου. Ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν παρίσταται ἡ ἀνάγκη πρὸς πραγματοποίησιν τῆς προσεγγίσεως ταύτης, εἰς τρόπον ὥστε, εἴτε τὸ ἱστορικῶς δεδομένον καὶ πρὸς μίαν ἐξέλιξιν τείνον ν' ἀποτελῇ τὸ ὑλικὸν τῆς ἠθικῆς διαπλάσεως, εἴτε ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐπιγνώσεως νὰ πηγάζουν κατηγορικαὶ ἐπιταγαί, αἵτινες τείνουν εἰς τὴν ὑλικὴν των πραγματοποίησιν. Ἀμφοτέραι αἱ τάσεις ὀφείλουν νὰ συμπληροῦν ἀλλήλας, ἵνα, διὰ τῆς

προσαρμογῆς ἰῆς μιᾶς πρὸς τὴν ἄλλην, καταστοῦν ὀλοιελεῖς.

9. Περὶ τῆς μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος συμπλοκῆς τοῦ ἠθικοῦ νομίζομεν ὅτι δὲν παρίσταται ἡ ἀνάγκη ν᾽ ἀσχοληθῶμεν ἰδιαιτέρως, καθόσον ἀρκούντως γνωστὴ τυγχάνει ἡ μετ' αὐτοῦ ἀμεσώτατη σχέσις.

Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς προσπαθείας τῶν θετικιστῶν ν᾽ ἀπογυμνώσουν τὸ ἠθικὸν πάσης ἠθικότητος (sic!), νὰ τὸ ἀπαλλάξουν πάσης προβληματικότητος—ἐνῶ καὶ αὐτὰ τὰ φυσικὰ ὄντα θεωροῦνται «ἀπειρον πρόβλημα» (unendliche Aufgabe)—νὰ τὸ προσγειώσουν τεχνηέντως καὶ νὰ τὸ ἐρμηνεύσουν φυσικῶς, εἰς ἀντίθεσιν τῶν προσπαθειῶν τούτων, τὸ ἠθικὸν παρουσιάζει καταφανεῖς τάσεις πρὸς ὑπερβασίαν. Αἱ τάσεις αὗται ὑποβοηθοῦνται ὑπὸ τῆς θρησκείας, χωρὶς διὰ τοῦτο ἠθικότης καὶ θρησκευτικὸν αἶσθημα νὰ συμπίπτουν. Ἡ ἠθικότης τῆς θρησκείας εἶναι μᾶλλον ἠθικὴ ἀπαίτησις ἢ θρησκευτικὴ τοιαύτη. Θρησκευτικὴν χροιάν ἔλαβεν ἡ ἠθικὴ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις εἶναι μᾶλλον μία ἠθικὴ ἢ μεταφυσικὴ διδασκαλία, (ἐὰν θελήσωμεν νὰ παρίδωμεν τὴν Ἰνδικὴν θρησκείαν, ἧτις εἶναι κρᾶμα ἀμφοτέρων). Τοῦναντίον ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν παρουσίαζεν ἀμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἠθικὴν· δὲν παρατηροῦμεν ἐν τούτοις ἔλλειψιν ἠθικότητος παρ' ἀρχαίους Ἕλλησιν· ἐνῶ εἶναι καταφανὴς αὕτη—περιορίζομεν ἐνταῦθα τὴν ἠθικὴν εἰς τὴν ἀνθρωπιστικὴν τῆς πλευρᾶν—εἰς ὠρισμένους περιόδους τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθ' ὡς ἐκ παραλλήλου τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα ἐκορυφοῦτο μέχρι φανατισμοῦ¹⁴). Ἐν γένει δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα

14) Ἡ ἱερὰ ἐξέτασις ἀρχίζει τὴν πραγματικὴν τῆς δεκάτης τῶν 1200 αἰῶνα (σύνοδος τῆς Yegona 1184). Ὁ Hugo de St. Victor (ἀποθανὼν 1441) ἀναπτύσσει πρῶτος σύστημα μυστικισμοῦ διὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀνύψωσιν καὶ ἔνωσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ. (Ὁ μυστικισμὸς, αἱ αἰρέσεις καὶ ἡ ἱερὰ ἐξέτασις εἶναι φαινόμενα παράλληλα). Κατὰ τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν περίοδον ἀκμάζουν τὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια, τὰ ὅποια δὲν ἦσαν ἴσως μικρότερα πληγὴ διὰ τὸν ἑλληνικὸν γεωργικὸν καὶ ἀστικὸν πληθυσμὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τὴν ἱερὰν ἐξέτασιν εἰς τὴν δύσιν. Κατὰ τὸν E. Gregorovius (Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter) ἐκυριαρχεῖτο τὸν 1200 αἰῶνα ἡ βυζαντινὴ κοινωνία, ἐκκλησία καὶ τὸ κράτος, ὑπὸ τῶν μοναχῶν, οἵτινες πάνοπλοι περιήρχοντο τὴν χώραν λεηλατοῦντες καὶ καταπατοῦντες θεῖους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους, βαπτίζοντες διὰ τῆς βίας τοὺς αἰρετικούς καὶ ἐκδιώκοντες τοὺς δαίμονας ἐκ τῶν σωμάτων καὶ τοὺς ἰδιοκτήτας ἐκ τῶν κτημάτων των. Ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦτον ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἐπνίγεται.

δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῆ δείκτην τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου, καθὼς ὁ βαθμὸς τῆς βαρβαρότητος δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν ἔντασιν τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων¹⁵⁾. Συχνάκις συναντῶμεν ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων ἡ ἠθικότης εὐρίσκεται εἰς ἀντίστροφον λόγον πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς θρησκευτικῆς τῶν ἀναπτύξεως καὶ ἀντιθέτως. Ἰδίως εἰς τὸν λαὸν (παρ' ἡμῖν) εὐρίσκομεν τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα πολὺ πλέον ἀνεπτυγμένον ἀπὸ τὸ ἠθικὸν τοιοῦτον. Ἡ διάφορος προέλευσις ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ὁ διάφορος προορισμὸς τῶν, καθιστᾷ εὐνόητον διατὶ δὲν συνδέονται κατ' ἀναγκαῖον τρόπον πρὸς ἀλλήλας· ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κοινῆς αὐτῶν τάσεως πρὸς ὑπερβάσιαν, εὐνόητος ἐπίσης καθίσταται ἡ ἑσπῆ πρὸς οἰκείαν σύνδεσιν (συμπλοκήν).

Ἡ ἀπλουστέρα βεβαίως ἐρμηνεία τῆς ἠθικῆς θὰ ἠδύνατο νὰ δοθῆ διὰ τῆς μεταφυσικῆς· πλὴν ὅμως ἀποβαίνει πᾶσα ἐν τῷ μεταφυσικῷ κόσμῳ θεμελίωσις μία καθ' ὑπόθεσιν θεμελίωσις, ὅταν ἀσχολεῖται κανεὶς μὲ τὴν μεταφυσικὴν μεθοδικῶς καὶ ὄχι δογματικῶς. Τὰ οὕτω προκύπτοντα συμπεράσματα δύνανται νὰ ικανοποιήσουν ἴσως τὰς κοσμοθεωρητικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν. Αὕτη δύναται νὰ προχωρήσῃ μέχρι τῶν ὁρίων τῆς ἐλλόγου σφαιράς καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἠθικὴν μεταλογικῶς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λόγου.¹⁶⁾ Τοιαύτη θέλει εἶναι ἡ προσπάθειά μας

15) Schopenhauer, Über die Grundlage der Moral, § 19.

16) Μεταλογικὴ περιοχὴ=περιοχὴ κειμένη πέραν μὲν τῆς λογικῆς περιοχῆς, οὐχὶ ὅμως καὶ ἐπέκεινα τοῦ Λόγου. Ἡ χρῆσις τῶν ὄρων τούτων δύναται νὰ καθιερωθῆ λόγῳ τῆς κάτωθι γνωσιολογικῆς διαβαθμίσεως τοῦ Λόγου κατὰ τὰ γνωσιολογικὰ συστήματα τοῦ Rickert καὶ Lask :

Λ Ο Γ Ο Σ (Geist, Bewusstsein überh.)
(μεταλογικὴ περιοχὴ)

ἢτοι
ἐνότης μορφῆς καὶ περιεχομένου

ΕΤΕΡΟΛΟΓΙΚΗ ΑΡΧΗ
(heterologisches Prinzip)

ΕΛΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΟΧΗ
(διάσπασις μορφῆς καὶ περιεχομένου)
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙ ΕΛΛΟΓΟΣ ΥΛΗ
(μεσάζουσα περιοχὴ)

ΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ
(Περιοχὴ τῆς κρίσεως καὶ τῶν τυπικῶν ἀρχῶν)

εἰς ἐπομένας μας μελέτας, δι' ὧν βεβαίως δὲν ἀξιοῦμεν ν' ἀποκαλύψωμεν αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τοῦ ἠθικοῦ, καθόσον ἢ ἀποκάλυψις αὕτη θὰ ἐσήμαιε καὶ αὐτὴν τὴν κατανόησιν τοῦ Λόγου, ἐν τῷ ὁποίῳ μὲν ζῶμεν, κινούμεθα καὶ νοοῦμεν, τὸν ὁποῖον ὁμως δὲν κατανοοῦμεν εἰμὴ κατὰ τρόπον πεπερασμένον.

10. Μέχρι στιγμῆς ἐξητάσαμεν τὰς οὐσιωδέστερας συμπλοκάς τοῦ ἠθικοῦ δηλαδὴ τὰς συνθέσεις αὐτοῦ πρὸς διαφόρους μορφὰς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Πλὴν τῶν ὧν ἀνεφέραμεν ὑπάρχει σωρεία ἄλλων, ἀλλὰ δευτερευουσῶν συμπλοκῶν, τὰς ὁποίας ὡς τοιαύτας ἀντιπαρερχόμεθα. Ὅφειλομεν ὁμως νὰ μὴ παρίδωμεν τὰς θεωρητικὰς συνθέσεις, αἵτινες πραγματοποιοῦνται μεταξὺ τῆς ἐννοίας τοῦ ἠθικοῦ καὶ ἄλλων ἐννοιῶν, ὡς παρουσιάζονται αὐταὶ ἐν τῇ θεωρητικῇ ἐρμηνείᾳ τῆς ἠθικῆς. Διακρίνομεν ἐνταῦθα τὰς συμπλοκάς ἐκ τῶν ἐννοιολογικῶν συνθέσεων ὅχι χάριν λεπτολογίας, ἀλλ' ἀφ' ἐνὸς ἕνεκα συστηματικῶν λόγων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἵνα ἐκθέσωμεν —προλαμβάνοντες τυχούσας παρερμηνείας— ὅτι ἡ πολεμικὴ μας κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐρεῦνης μας δὲν ἐστράφη κατὰ τῶν ἀναγκαίων συμπλοκῶν τοῦ ἠθικοῦ (τὸ πρόγραμμά μας δὲν ὑπῆρξεν ἡ ἠθικολογία), ἀλλὰ κατὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν καὶ δι' αὐτῶν σιτηριζομένων ἀντιστοιχῶν θεωρητικῶν ἐρμηνειῶν τοῦ ἠθικοῦ. Τοῦτο, ὡς εἶδομεν, προσλαμβάνει οὐ μόνον ἐν τῇ πράξει, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὠφελίμου, σκοπίμου, δικαίου κτλ. Τοιουτοτρόπως αἱ ἐννοιολογικαὶ συνθέσεις τοῦ ἠθικοῦ παριστάνουν συνάμα καὶ τὰς πραγματικὰς αὐτοῦ συμπλοκάς· ἐξαρτᾶται δὲ ἐκ τῆς ἐκτάσεως μιᾶς τοιαύτης συμπλοκῆς ἐν τῇ πραγματικότητι, κατὰ πόσον ἢ ἔννοια τῆς συμπλεκομένης μορφῆς θὰ κριθῆ κατάλληλος ἢ μὴ ν' ἀντικαταστήσῃ ἐν τῇ θεωρίᾳ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἠθικοῦ ἐν γένει. Ἀπασαὶ αἱ θεωρίαι αὗται εἶναι ἐμπειρικαί, ἐπαληθεύονται δὲ ἐπαγωγικῶς: μᾶς παρέχουν δηλαδὴ, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ὀρολογίαν τοῦ Β. Croce, οὐχὶ καθολικὰς ἐννοίας, οἷα ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἠθικοῦ, ἀλλὰ ψευδοἐννοίας, τῶν ὁποίων ἡ σκοπιμότης καὶ ἡ χρησιμότης ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ἀμφισβητεῖται. Τῶν ἐννοιολογικῶν τούτων συνθέσεων διαφέρουν αἱ λογικαὶ συσχετίσεις τοῦ ἠθικοῦ πρὸς τὰς ἐννοίας π.χ. τοῦ ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς, τοῦ σχετικοῦ, τοῦ ὠραίου (παρὰ Πλάτωνι), τῆς τελειότητος,

ἀλλ' ἰδίᾳ τοῦ γενικοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας. Αἱ συσχετίσεις αὗται ἔχουν μέγιστην σημασίαν διὰ τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν. Νέον πεδῖον ἐρεύνης ἀνοίγεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας κυρίως διὰ τῶν δύο τελευταίων ἐννοιῶν, πρὸς τὸ ὅποιον δὲν τολμῶμεν διὰ σήμερον τοῦλάχιστον νὰ κατευθύνωμεν τὰ βήματά μας, μὴ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἐπεκτείνωμεν τὰ ὄρια τῆς μελέτης μας, θίγοντες πρόβλημα τοιαύτης σημασίας διὰ τὴν ἠθικὴν ὡς ἐκεῖνο π. χ. τῆς ἐλευθερίας. Θέλομεν νὰ πιστεύωμεν ὅτι διὰ τοὺς ἐγκύριαντας εἶναι φανερόν τι θέλωμεν νὰ εἴπομεν: διὰ τὴν κακτιανὴν φιλοσοφίαν παρίσταται ἡ ἀνάγκη ἰδιαίτερης ἐρεύνης. Διὰ νὰ μὴ ἀφίσωμεν ἐντούτοις ἄνευ παραδείγματος τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους διατρέχει ἡ σκέψις διὰ τῶν λογικῶν συσχετίσεων—οἱ ὅποιοι κίνδυνοι δὲν ἀναιροῦν παρὰ ταῦτα τὴν μέγιστην σπουδαιότητα τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἐρεύνης—θὰ πραγματευθῶμεν ἐν παρόδῳ καὶ μᾶλλον κατ' εὐτράπελον τρόπον τοὺς κινδύνους τοὺς προκύπτοντας ἐκ τῆς συσχείσεως τῆς ἐννοίας τοῦ ἠθικοῦ πρὸς τὰς ἐννοίας τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ψεύδους.

Τὸ ἠθικὸν δὲν εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἢ τὸ ψεῦδος. Ἐντούτοις ἔχομεν τὴν περίπτωσιν τῆς ἠθικῆς πλάνης! Ἡ ἀναγνώρισις ταύτης συνεπιφέρει τὴν ἀπόρριψίν της ὡς ἀνηθίκου. Περὶ τῆς πλάνης μας δὲν μᾶς ἐπληροφόρησεν ἡ ἀλήθεια—τί εἶναι ἡ ἀλήθεια;—ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἠθικόν.

Ἡ ἠθικὴ πέραν καλοῦ καὶ κακοῦ εἶναι *contradictio in adjecto*, ἡ ἠθικὴ πέραν ψεύδους καὶ ἀληθείας, ὁ κανὼν. Ἡ φιλαλήθεια εἶναι μία ἀρετὴ, μία ἠθικὴ ἀξίωσις· τὸ ἀληθὲς ὅμως κεῖται πέραν καλοῦ καὶ κακοῦ. Δὲν ὑπάρχουν καλαὶ ἢ κακαὶ ἀλήθειαι, εἰμὴ μόνον κατὰ πολὺ μεταφορικὴν σημασίαν. Τὸ ἠθικὸν δὲν εἶναι ἠθικόν, διότι εἶναι ἀληθές, ἀλλὰ διότι εἶναι ἠθικόν: *causa sui*. Τὸ ἠθικὸν ὡς ὑπάρχον εἶναι πραγματικόν τι ἔστω· ὅχι ὅμως καὶ ἀληθές τι. Περὶ τοῦ ἠθικοῦ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀληθές τι ἢ ψευδές τι· ὡς ἐπίσης δυνάμεθα νὰ πλανηθῶμεν ἠθικῶς, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου δὲν τὸ καθιστῶμεν ἀληθές ἢ ψευδές. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι μία ἠθικὴ ἀξίωσις: *fiat «veritas» pereat mundus*· ἐντούτοις δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἀλήθεια τὸ ἠθικόν, οὐδὲ τὸ ἠθικὸν ἡ ἀλήθεια. Τὸ ὅτι τὸ ψευδές καὶ τὸ ἀληθές ἔχουν μέγιστην σημασίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ κινοῦν ὅλως ἰδιαίτε-

ρως τὸ εἰδιαφέρον του, ὀφείλεται, πλὴν ὠφελιμιστικῶν λόγων—μεθ' ὧν πάλιν δὲν πρέπει νὰ συγγέεται ἡ ἀλήθεια—κυρίως εἰς ἠθικοὺς τοιούτους. Βεβαίως ἔχομεν παραδείγματα, καθ' ἃ ἡ ἀλήθεια ἐθεωρήθη ἐνιαχοῦ κίνδυνος δι' ἓνα ἄνθρωπον, διὰ μίαν κοινωνίαν, διὰ τὴν ἀνθρωπότητα· ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐνδέχεται νὰ ἴδωμεν τὴν ἀλήθειαν καταπολεμουμένην ἐν ὀνόματι τῆς ἠθικῆς. Τὸ ψεῦδος εἶναι συνηθέστατον ὠφελιμώτερον τῆς ἀληθείας. Τὰ κοινωνικὰ ψεύδη παρουσιάζουν τὸ ἰδιαίτερον ὅτι, παρὰ τὴν διάγνωσίν των ὡς τοιούτων, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται· ἔχουν ἰσχὺν μεγαλυτέραν τοῦ κύρους τῆς ἀληθείας. Ἐὰν αὕτη τελικῶς θριαμβεύει, θριαμβεύει χάριν τοῦ ἠθικοῦ τῆς κύρους. Ἐπομένως ἐὰν ἀπογυμνώσωμεν τὴν ἠθικὴν πάσης ἀξίας καὶ παρουσιασθῇ ποτὲ ἡ ἀνάγκη—κἀμνομεν τὴν δυσμενεστέραν περὶ αὐτῆς ὑπόθεσιν—ν' ἀμφισβητήσωμεν αὐτὴν ἐν ὀνόματι τῆς ἀληθείας, ἡ ἀξίωσις ὅπως θριαμβεύῃ ἡ ἀλήθεια, θὰ μείνῃ πάντοτε μία ἠθικὴ ἀξίωσις : οὕτως ὥστε ἐὰν ἀπεκαλύπτετο ποτὲ ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι μία πλάνη, ἡ ἐπίγνωσις αὕτη, ἐπιφέρουσα μίαν μεταστροφὴν τῶν πνευμάτων, θὰ ἀπετέλει τὴν νέαν ἠθικὴν δοξισίαν. Ἐν ὀνόματι τῆς ἠθικῆς θὰ κατηγορούσαμεν τὴν ἠθικὴν !!

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΗΘΙΚΟΥ

Τὸ ἀμετάβλητον καὶ σταθερὸν σημεῖον ἐν τῇ ἠθικῇ εἶναι αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι· τὸ μεταβλητὸν στοιχεῖον αὐτῆς εἶναι ἡ ἠθικὴ στάσις. Τὰ ἐκάστοτε παρουσιαζόμενα ἠθικὰ προβλήματα, τὰ ἐξαρτώμενα ἐκ τῆς ὅλης ἱστορικῆς καταστάσεως, ὑποχρεώνουν τὸν ἄνθρωπον ν' ἀντιμετωπίζῃ ταῦτα κατὰ διαφόρους τρόπους. Ἡ σχετικὴ σταθερότης τῶν κατ' ἐποχὰς παρουσιαζομένων προβλημάτων ἔχει ὡς ἀκολουθίαν μίαν σχετικὴν σταθερότητα τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς. Τὴν σχετικὴν ταύτην σταθερότητα τοῦ ἠθικῶς διάκεισθαι μιᾶς ἐποχῆς, ἐνὸς ἀτόμου, μιᾶς ομάδος, μιᾶς κοινωνίας, ἐνὸς ἔθνους ἀποκαλοῦμεν τὸ ἦθος τῆς ἐποχῆς, τοῦ ἀτόμου, τῆς ομάδος, τῆς κοινωνίας, τοῦ ἔθνους. Τὸ ἦθος κατ' ἀνάγκην μεταβάλλεται. Ἄλλ' οὐ μόνον τοῦτο εἶναι μεταβλητόν, ἀλλὰ καὶ αὕτη αὕτη ἡ ἐκτίμησις τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν· ἡ ἱεραρχία τῆς κατατάξεώς των ὑφίσταται μεταβολὰς ἀναλόγως τοῦ ἰσχύοντος ἠθους. Ἡ κοινὴ συνισταμένη τῶν διαφόρων τάσεων μιᾶς ἐποχῆς ἀπο-

τελεῖ δείκτην, ὅστις ἐπὶ τῆς κλίμακος τῶν ἀξιῶν—ὡς φαντασθῶμεν ἕν ἐπιστημονικὸν ἐργαλεῖον—δεικνύει τὸ σημεῖον, πρὸς τὸ ὁποῖον στρέφεται ἕν γένει ἢ προσοχῇ. Ἡ ὡς σταθερὰ ὑποτιθεμένη θέσις τῶν ἀξιῶν ἕν τῇ ἱεραρχικῇ των διαβαθμίσει, ὑφίσταται, ἐκ τοῦ ποικίλλοντος ἐνδιαφέροντος ἐκάστης ἐποχῆς, μεταβολάς, οὐχὶ βεβαίως πραγματικάς (οὐσιαστικάς), ἀλλ' ὑποκειμενικάς. Αἱ ἀξίαι, αἵτινες ἀναλάμπουν εἰς τὴν ψυχὴν ἐνὸς ἀτόμου καὶ προσφέρονται αὐτῷ διὰ τῶν βιώσεών του, κεῖνται πέραν τῶν βιώσεων τούτων. Διὰ τοῦτο, ἂν καὶ τὸ ἄτομον δύναται νὰ ἔχη γνῶσιν τῶν διαφόρων ἀξιῶν, λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν τὰς ἐξήσεν, ἐκτιμᾷ αὐτάς διαφοροτρόπως. Οὕτω δημιουργοῦνται αἱ ὑποκειμενικαὶ ἱεραρχίαι τῶν ἀξιῶν. Ἡ κατάταξις αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἕν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐκ τῆς διαφοροῦ ἐντάσεως τῶν ἀξιῶν, τὴν ὁποῖαν ἀποκτοῦν εἰς τὰς βιώσεις λόγῳ τῆς ἐν γένει κατευθύνσεως, τοῦ πλάτους καὶ τοῦ βάθους τῶν βιώσεων. Ἐπέρχεται οὕτω μία σύγχυσις μεταξὺ τῆς ἐντάσεως καὶ τοῦ πραγματικοῦ ὕψους (Wesenshöhe) τῶν ἀξιῶν. Ἡ σύγχυσις αὕτη, ἢ ὁποῖα δύναται νὰ λήβῃ διάφορον ἕκτασιν, δὲν εἶναι συνήθως τόσον μεγάλη, ὅσον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν. Αἱ θρησκευτικαὶ ἀξίαι δύνανται π. χ. ἀπ' ἀπόψεως ἐντάσεως νὰ πλησιάζουν εἰς ἕν μόλις αἰσθητὸν ὄριον, ἐνῶ καθαρῶς βιολογικαὶ ἀξίαι νὰ κατέχουν τὴν ἐστίαν τῆς προσοχῆς, χωρὶς διὰ τοῦτο ἢ ἐλάττωσις τῆς ἐντάσεως ταύτης νὰ ἔχη ἐπιρροὴν εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀξιῶν τούτων. Εἰς ὁμαλὰς καὶ ἠρέμους καὶ ἐξησιραλισμένας περιόδους συνηθίζομεν νὰ ἐξαντλώμεν ὅλην τὴν εὐφυολογίαν καὶ εὐτραπελίαν μας εἰρωνευόμενοι τὴν θρησκείαν, τὴν ἠθικὴν, τὸν πατριωτισμὸν κ.τ.λ., εὐρίσκοντες τὸ πολὺ εἰς τὰς ὠραίας τέχνας ἢ καὶ εἰς τὸ βιοποριστικὸν καὶ μόνον ἐπάγγελμά μας ἕν ἀντικείμενον ἀξίον τῆς προσοχῆς ἡμῶν· ἢ ἠθικὴ, ἢ πατρις καὶ τὰ τόσα ἄλλα ὁμοίως τὸν γέλωτα προκαλοῦντα ἀντικείμενα λησμονοῦνται, καθὼς λησμονεῖται καὶ αὐτὸ τὸ ὄξυγόνον, τὸ ὁποῖον ἀναπνέομεν. Καὶ ὅμως . . . . παῖς ἐκ τῶν χαριτολόγων δὲν ἐξανέστη ἠθικῶς, ὅταν ἢ ἀκεραιότης τοῦ προσώπου του, τῆς οἰκογενείας του, τῆς ομάδος, τῆς κοινωνίας, τοῦ ἔθνους, παρὰ τὴν σχετικότητα τῶν ἐννοιῶν τούτων, διέτρεξεν ἑατῷ καὶ τὸν ἐλάχιστον κίνδυνον; Εἰς ἐποχὰς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς στειρότητος αἱ ἀξίαι φαίνονται, ὡς ἐὰν ἀπεσύροντο εἰς τὸν ἴδιον

αὐτῶν κόσμον καὶ δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν ὅτι ὁλόκληροι κατηγορίαι ἀξιῶν ἐκλείπουν· ἔπειτα πάλιν ἀκολουθοῦν ἐποχαί, αἵτινες ἐπανακαλύπτουν αὐτὰς καὶ συμπλέκουν τὸ ἀξιολογικόν των ἰόημα μετὰ τῶν ἐκάστοτε παρουσιαζομένων ἱστορικῶν αἰτημάτων. Τοῦτο μᾶς πείθει ὅτι αἱ ἀξίαι δὲν πραγματοποιοῦνται οὔτε ἐν ὅλῃ των τῇ ἱεραρχικῇ ἐκτάσει, οὔτε ἐν τῇ ἰδανικῇ των ἀγνότητι, ἀλλ' ὅτι ἐπιβαρύνονται καὶ διαφοροποιοῦνται ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ὕλης, πρὸς ἣν ἀναφέρονται, καθ' ὃν τρόπον διαφοροποιεῖται καὶ ἡ γενικὴ κατηγορία τοῦ «εἶναι» τῆς ὄντολογικῆς περιοχῆς (λαμβάνομένης ὑπ' ὄψιν τῆς εἰδολογικῆς διαφορᾶς τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν ἀξιῶν) εἰς τὰς ἰδιαιτέρας κατηγορίας τῆς αἰτιότητος κ.τ.λ.¹⁷).

Οἱ τοιοῦτοι παράγοντες τῆς διαφοροποιήσεως τοῦ ἠθικοῦ, τοὺς ὁποίους ἐχαρκτηρίσαμεν γενικῶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς τὰς ἰσχυούσας ἱστορικὰς συνθήκας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς τὴν κατεύθυνσιν, τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῶν βιώσεων, εἶναι ἀπειροί. Ἡ περιγραφὴ αὐτῶν ἠδύνατο νὰ καταλάβῃ ἕκτασιν βιβλίου. Μὴ δυνάμενοι νὰ ἐπεκταθῶμεν ἐνταῦθα, ἀρκούμεθα ν' ἀναφέρωμεν τινὰς ἐξ αὐτῶν, καθὼς μᾶς ἔρχονται εἰς τὴν ἐνθύμησιν, ἐπομένως ἄνευ συστηματικῆς τάξεως, μὲ τὴν μόνην ὑπόδειξιν ὅτι δυνάμεθα νὰ τοὺς διακρίνωμεν εἰς ἀτομικοὺς καὶ ὑπερατομικοὺς, τινὰς δὲ ἐξ αὐτῶν ὡς ἀτομικοὺς καὶ συνάμα ὑπερατομικοὺς παράγοντας: τὸ περιβάλλον (ἐννοούμενον ὡς κλιματολογικόν, γεωλογικόν, γεωγραφικόν, βιολογικὸν περιβάλλον· ἐπίσης ὡς οἰκογενειακόν, κοινωνικόν, ἐθνικόν, ἱστορικὸν περιβάλλον, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς διαφόρου σημασίας καὶ σπουδαιότητος, τὴν ὁποίαν δύναται ἐν περιβάλλον νὰ ἀποκτήσῃ δι' εἰς ἄνθρωπον ἐν συγκρίσει πρὸς ἐν ἄλλο: δύναται π.χ. τὸ οἰκογενειακὸν περιβάλλον νὰ λάβῃ τὴν αὐτὴν δεσπόζουσαν σημασίαν δι' ἑν ἄτομον, ὥστε νὰ τὸ ἀπορροφήσῃ ἐξ ὁλοκλήρου καὶ νὰ τὸ καταστήσῃ τυφλὸν δι' ἕτερον περιβάλλον, οἷον τὸ πολιτικὸν τοιοῦτον, ὅπερ δύναται πάλιν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀντιστάθμισμα ἑνὸς καταστρεπτικοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος—κτλ.), ὁ χαρακτήρ, ἡ ἀτομικότης (ἐννοούμενα ὡς αἱ χαρακτηριστικαὶ καὶ διαφοραὶ, αἱ προσδιορίζουσαι τὴν ὅλην ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν

17) E. Lask. Logik der Philosophie u. s. w.

κατεύθυνσιν, τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῶν βιώσεων), ἡ παράδοσις (τὴν ὁποίαν ἐγνωρῆσαμεν ὡς τὴν ἀπορυστάλλωσιν τῆς διαγωγῆς τῶν προηγουμένων γενεῶν καὶ τὴν ὁποίαν ἡ νεωτέρα γενεὴ ἀντιμετωπίζει εἴτε ὑποτασσομένη εἰς αὐτὴν εἴτε ἀντιδρῶσα κατ' αὐτῆς), ἡ ἀνατροφὴ (ἐννοουμένη ὡς ἡ ἀνύψωσις τῆς νεολαίας εἰς συμβατικὸν πνευματικόν, ψυχικὸν καὶ ἠθικὸν ἐπίπεδον, τούτου θεωρουμένου ὡς ἀφαιρητικῆς παραιτέρω δράσεως), τὸ ἐπάγγελμα (καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσα διαφοροποιήσις τοῦ ἀτόμου), τὰ ἰδεώδη (ἰδέαι-δυνάμεις: ἀνθρωπιστικά, κοινωνικά, θρησκευτικά κτλ.), αἱ κυρώσεις, οἱ νόμοι, αἱ δυνάμεις (αἱ κατ' αὐτῶν πολυποίκιλοι ἀντιδράσεις· ἡ δυστυχία καθιστᾷ ἄλλους καλυτέρους, ἄλλους χειροτέρους), αἱ οικονομικαὶ συνθήκαι (περιττὸν γὰρ ἐπεκταθῶμεν ἐνταῦθα, σημειώνομεν μόνον ὅτι διὰ τὴν διάπλασιν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ἀρετῶν ἀπαιτεῖται καὶ κάποια οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία· ἀπαιτεῖται τοῦλάχιστον τόσον χρήμα, ὥστε νὰ μὴ τὸ σκεπτόμεθα: τὸ χρήμα μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὰς φροντίδας τοῦ χρήματος) κ.τ.λ. κ.τ.λ.

Οἱ ἀνωτέρω παράγοντες τῆς διαφοροποιήσεως τοῦ ἠθικοῦ καὶ αἱ ἀλληλοεπιδράσεις καὶ συναρτιήσεις των ἀποτελοῦν συνάμα καὶ τὸ ὑλικόν, ἐφ' οὗ δρᾷ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια. Τοιοῦτοτρόπως γίνεται αὕτη ὁ σημαντικώτερος ἴσως τῶν παραγόντων τῆς διαμορφώσεως καὶ διαπλάσεως τῶν μορφῶν ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἐχαρακτηρίσαμεν ὡς τοὺς παράγοντας τῆς διαφοροποιήσεως τοῦ ἠθικοῦ. Ὁ ἠθικὸς συντελεστής, παρὰ τὰς διαφοροποιήσεις, τὰς ὁποίας ὑφίσταται ὑπὸ τοῦ περιορίζοντος καὶ κατευθύνοντος αὐτὸν ὑλικοῦ, εἶναι σταθερὸς συντελεστής. Ἢ ἐντασίς του δύναται βεβαίως ὑπὸ περιστάσεις νὰ ἐξισωθῇ τῷ μηδενί· ἢ λειτουργία του ν' ἀντικατασταθῇ ὑπ' ἄλλων παραγόντων π.χ. διὰ τοῦ ἰδεώδους τῆς ὠφελιμότητος· ἀλλὰ καὶ τότε ὁ περιορισμὸς τῆς ἐκτάσεως, τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ κύρους τῆς ὠφελιμότητος, θὰ ὀφείλεται εἰς ἐπιδράσεις περιοριστικὰς τοῦ ἠθικοῦ παράγοντος. Ἐὰν ἡ ὠφελιμιστικὴ θεωρία ἀποδεικνύεται ἡ μόνη ὀρθὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς αἰτιάσεως τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ,¹⁸⁾ τοῦτο ἀφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἠθι-

18) M. Scheler, Formalismus in der Ethik κ.τ.λ. σ. 180. «Ἢ πλάνη ὁμως τοῦ ὠφελιμισμοῦ», συνεχίζει ὁ Scheler (σ. 181), «ἐγκνεται εἰς τὸ ὅτι νομίζει ὅτι παρέχει μίαν θεωρίαν αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἐνῶ πραγματικῶς δὲν παρέχει εἰμὴ μόνον μίαν (ἀληθῆ) θεωρίαν τοῦ κοινωνικοῦ ἐπαίνου καὶ τῆς μομφῆς.

κὸν συμπλέκεται μετὰ τῆς μορφῆς ταύτης, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαστικὴν ἀκολουθίαν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις στηρίζεται ἐπὶ βάσεων βιολογικῶν. Τὰ πλαίσια εἶναι λοιπὸν κατ' ἀνάγκην βιολογικὰ καὶ τὸ ἠθικὸν προσπαθεῖ «ὅσον ἔνεστι» νὰ συντονισθῇ πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ βιολογικοῦ ὠφελίμου· ἀλλὰ τοῦτο, μόνον «ὅσον ἔνεστι» καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος κατορθώνει, ὅταν ἡ ῥοπή πρὸς ἀδράνειαν καὶ ὀκνηρίαν ὑπερισχίσῃ, ν' ἀντικαταστήσῃ τὰς κατηγορικὰς ἐπιταγὰς τοῦ ἠθικοῦ δέοντος δι' ἀνεπιωτέρων καὶ ἠπιωτέρων μορφῶν. (Ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ τότε κάποιαν σταθερότητα καὶ βεβαιότητα, κινούμενος εἰς προδιαγεγραμμένα σχήματα καὶ πλαίσια. Παρ' αὐτῶν μετροῦνται αἱ ἔννοιαι τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ, αἵτινες τοιοῦτοτρόπως χάνουν τὴν πηγαίαν καὶ αὐθόρμητον δυνάμιν των. Ὁ ἄνθρωπος παύει νὰ εἶναι θετικῶς ἀγαθός· ἀρκεῖ ἤδη νὰ μὴ εἶναι ἐπιβλαβής, διὰ τὰ θεωρεῖται καλός).

2. Καθὼς αἱ συμπλοκαὶ τοῦ ἠθικοῦ γίνονται ἀφορμαὶ τῆς συγχύσεως τοῦ ἠθικοῦ μετὰ τῶν συμπλοκῶν αὐτοῦ, οὕτω καὶ αἱ διαφοροποιήσεις τοῦ ἠθικοῦ προκαλοῦν πλείστας περὶ αὐτοῦ πλάνας. Ἡ γνωστοτέρα καὶ μᾶλλον διαδεδομένη - καὶ διὰ τοῦτο σοβαρωτέρα - εἶναι ἡ θεωρία περὶ τῆς σχετικότητος τῆς ἠθικῆς ἐν γένει. Ἡ θεωρία αὕτη θὰ ἦτο ἀπολύτως ὀρθὴ καὶ σύμφωνος πρὸς ὅσα ἀνεπτύξαμεν προηγουμένως, ἐὰν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς σχετικότητος ἠθέλε νοεῖται πράγματι ἡ σχετικότης. Ἀλλ' ἀτυχῶς διὰ τ' ἑξ ἀφιλοσοφήτους κεφαλὰς τὸ σχετικὸν συμπίπτει πρὸς τὸ «μηδέν»· ἡ σχετικότης ἐνὸς ἀντικειμένου ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ἀναίρεσίν του ὡς εἶδους διακριτέου· «ἡ ἠθικὴ εἶναι σχετικὴ» ἀποτελεῖ πρότασιν ταυτίσημον πρὸς τὴν: «ἠθικὴ δὲν ὑπάρχει». Παρὰ τὰς ἀντιλήψεις ταύτας ἀποδεικνύεται εὐχερῶς ὅτι ἡ σχέσις, ἡ συσχέτισις, ἡ σχετικότης, εἶναι κατηγορίαι διέπουσαι ὁλόκληρον τὸν αἰσθητὸν καὶ νοητὸν κόσμον, ἡ ἐνότης τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ ἄνευ τῶν κατηγορικῶν τούτων μορφῶν. Ἐνότης εἶναι σχέσις. Τὸ ἀπόλυτον δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ εἰμὴ μόνον δι' ἀρνητικῶν προσδιορισμῶν, οἵτινες γίνονται θετικοὶ μόνον, ἀφοῦ ἔλθῃ τὸ ἀπόλυτον εἰς ἀρνητικὴν πρὸς ἑαυτὸ σχέσιν (ὡς ἐὰν καὶ ἐνταῦθα ἐκ δύο ἀρνήσεων νὰ προέκυπτεν ἡ κατάφασις). Εἴτε ἐκ τοῦ ἀπολύτου ἀντικειμένου, εἴτε ἐκ τοῦ ἀπολύτου ὑπο-

κειμένου ἐκκινήσωμεν, ὑποχρεούμεθα νὰ βιδίσωμεν ἐκ τῆς ἀπολύτου θέσεως, τῆς ἀπολύτου καταφάσεως, εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀντίθεσιν, τὴν ἀπόλυτον ἀρνησιν: ἐκ τοῦ εἶναι διὰ τοῦ μὴ - εἶναι εἰς τὸ γίνεσθαι· ἐκ τοῦ Ἐγὼ διὰ τοῦ μὴ - ἐγὼ εἰς τὸ ὑποκειμενικὸν ἐγὼ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸν μὴ - ἐγὼ. Σχέσεις, συσχέσεις, σχετικότης, εἶναι αὕτη αὕτη ἢ ἀπειροῦς ζωὴ τοῦ ἀπολύτου, αὕτη αὕτη ἢ ἔκφρασις τῆς ἐνότητος τοῦ Λόγου, ἐκδηλουμένη μέχρι τῶν ἐσχάτων τούτου μορφῶν.

Ἡ σχετικότης τοῦ ἠθικοῦ, ὡς ἡμεῖς τὴν θέτομεν, εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἔκφρασις τῆς ἀπείρου πλαστικότητός του. Ἡ ἠθικὴ ἐννοουμένη ὡς τὸ ἠθικῶς διάκεισθαι, ὡς ἡ στάσις, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει ἔναντι τῶν ἀξιῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἔναντι τῆς πραγματικότητος ἀφ' ἑτέρου, προσδιορίζεται κατ' ἀνάγκην ὑπὸ τῶν ἐνάστωτε τὴν ἐπίλυσιν των ζητούντων ἠθικῶν προβλημάτων καὶ ὑπὸ τῶν διαφόρων ατομικῶν καὶ ὑπερατομικῶν παραγόντων. Δὲν ζῶμεν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ εἰς τὸν κόσμον τῆς πραγματοποιήσεώς των, εἰς ἓνα κόσμον ἀπείρων σχέσεων καὶ ἀπείρους δυνατῶν συνδυασμῶν, πέραν τοῦ ὁποίου ἡ ἠθικὴ θὰ ἔχανε τὸ νόημά της.

Ἄλλ' ὅς ἐγκαταλείψωμεν τὰς κοπιώδεις λογικὰς ἐρεῦνας ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου καὶ ἃς προσφύγωμεν κατὰ τὴν συνήθειάν μας εἰς τὴν ψυχολογίαν διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸν τόσον φανατισμὸν, μετὰ τοῦ ὁποίου πλεῖστοι ἄνθρωποι θεωροῦν καθήκον των νὰ καταρακῶνουν τὴν ἠθικὴν καὶ νὰ καταδεικνύουν τὴν σχετικότητά της.

Καθὼς δεχόμεθα ἐν κράτος ἀπολύτως ἰσχυουσῶν ἀληθειῶν, χωρὶς ν' ἀπορῶμεν ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως παρουσιάζει πλείστα πλάνας, καθὼς εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι ἡ πλάνη δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀληθείας, καθ' ὅμοιον τρόπον θὰ ἔπρεπεν αἱ ἠθικαὶ μας πεποιθήσεις νὰ μὴ ὑφίστανται κλονισμὸν λόγῳ τῆς συνεχοῦς μεταβολῆς τῶν ἠθικῶν δοξασιῶν, λόγῳ τῶν ἀπείρων ἠθικῶν πλανῶν καὶ τῆς καταφανοῦς ἀκόμη ἀνηθικότητος ὠρισμένων ἐποχῶν· καὶ τοῦτο διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, διότι, εἴαν πράγματι ἐστειρούμεθα ἠθικῶν κριτηρίων, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διαγιγνώσκωμεν τὴν ὑπαρξιν τοιούτων πλανῶν ἢ νὰ ἔχωμεν ἐπίγνωσιν τῆς σημασίας τῆς ἀνηθικότητος. Ἐνῶ λοιπὸν ἀποδεικνυόμεθα τόσον ἀνεκτικοὶ ἀπέναντι τῶν λογικῶν μας πλανῶν, διερωτώμεθα διατὶ ἄρα γε νὰ κρίνωμεν

τόσον αὐστηρῶς τὴν ἠθικὴν; Διὰ τὴν ἐπακολουθίαν συνήθως ὁ ἐξῆς περίπου συλλογισμός: «ἐὰν ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἄς παύσῃ, νὰ ὑπάρχῃ!»; Μήπως κρύπτεται κάτωθεν τῶν ἀμφιβολιῶν μας ὁ μεταφυσικὸς πόθος τοῦ ἀπολύτου καὶ ἡ ἀπαίτησις τῆς ἀπολύτου ἰσχύος τῆς ἠθικῆς; Μήπως, ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν καὶ νὰ πραγματοποιήσωμεν τὸ ἀπόλυτον, τὸ τοιοῦτον μᾶς καθιστᾷ ἐκδικητικούς; (Μήπως δὲν κτυπᾷ κανεὶς μίαν γυναῖκα, διότι τὴν θεωρεῖ ἢ τὴν ἐπιθυμεῖ καλυτέραν ἀπὸ ὅ,τι ἐμφανίζεται;) Συγχωροῦμεν εὐκολώτερον εἰς τὴν σκέψιν ὅλας τῆς τὰς πλάνας, ἢ εἰς τὴν ἠθικὴν ἔστω καὶ τὴν ἐλαχίστην ἀπόκλισιν ἐκ τῆς ἰδεώδους τροχιᾶς τῆς! Τοῦτο ἀποδεικνύει ποίαν σοβαρωτέραν σημασίαν δίδομεν εἰς τὴν ἠθικὴν ἢ εἰς τὴν ἀλήθειαν!

ΛΟΓΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συμπληρώνοντες τὰς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς μελέτης μας καὶ τὰς ἐν αὐτῇ διεσπαρμένας λογικὰς μας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἠθικῶν ἰσοδυνάμων προσθέτομεν τὰ ἐξῆς:

Πᾶς ὁρισμὸς εἶναι καὶ περιορισμὸς· στερεῖται δὲ παντὸς νοήματος, ἐφ' ὅσον ἐλλεῖπει τὸ *tertium comparationis* ἢ τὸ *genus proximum*. Μόνον ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς ἀντικειμένων δύναται νὰ ὑπάρξῃ αὐστηρὸς ὁρισμὸς. Αἱ διάφοροι περιοχαί, ἂν καὶ δυνάμεναι νὰ ἔλθουν εἰς σχέσεις πρὸς ἀλλήλας, δὲν δύνανται πέραν τῶν σχέσεων τούτων ν' ἀλληλοπροσδιορισθοῦν. Οἱ προσδιορισμοὶ οὗτοι δὲν ἀποτελοῦν ὁρισμούς, ἀλλ' ἀπλῶς διάφορον διατύπωσιν. Οὕτως ἔχομεν π.χ. τὸν ἀναλυτικὸν προσδιορισμὸν τοῦ κύκλου ἢ γενικώτερον τὴν ἐφαρμογὴν ἀλγεβρικῶν σχέσεων ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς γεωμετρίας. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῆς μιᾶς περιοχῆς δύνανται νὰ ἐκφραστοῦν διὰ τῶν λογικῶν σχημάτων μιᾶς ἄλλης. Ἐντούτοις τὸ τοιοῦτον εἶναι κατορθωτὸν μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχει μία σύμπτωσις κατηγορικῶν μορφῶν, ἰσχυουσῶν τόσον εἰς τὴν μίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἄλλην περιοχὴν. Αἱ ἀλγεβρικαὶ σχέσεις ἐφαρμόζονται εἰς τὴν γεωμετρίαν, μηχανικὴν, φυσικὴν, ψυχοφυσικὴν κτλ., λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ ἐπισημασθῆναι αὐταὶ ἔχουν τινὰς τῶν δι' ἐκάστην περιοχὴν ἰσχυουσῶν κατηγοριῶν κοινὰς. Κατὰ ταῦτα ἡ δυνατότης τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κατη-

γοριῶν ἐκάστης περιοχῆς ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῶν ἄλλων περιοχῶν περιορίζεται δι' ἐκείων ἀκριβῶς τῶν ποιοτικῶν διαφορῶν καὶ φαινομενολογικῶν χαρακτηριστικῶν, χάριν τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατὴ ἡ λογικὴ καὶ μεθοδικὴ διάκρισις τῶν διαφορῶν περιοχῶν ἀπ' ἀλλήλων. Τὸ τοιοῦτον ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν, ἡ ὁποία, ὡς ἐπιστήμη ἐξεταζομένη, παρουσιάζει περιοχὴν ἀντικειμένων εἰδολογικῶς διακριτέων, τὰ ὁποῖα μέχρις ἐνὸς σημείου ἐπιτρέπουν προσδιορισμοὺς κοινωνικούς, ψυχολογικούς, βιολογικούς, ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τὸ ἠθικὸν πραγματοποιεῖται εἰς τὰ ἀντίστοιχα τῶν προσδιορισμῶν τούτων πραγματικά πλαίσια. Ἡ τοιαύτη ὁμως τοῦ ἠθικοῦ ἐξέτασις παρουσιάζει μόνον ὠρισμένας ἀπόψεις αὐτοῦ, αἷιες δὲν ἐκφράζουν τὴν ὅλην αὐτοῦ ἔκτασιν, οὔτε τὸ ἐξανλοῦν ἀπ' ἀπόψεως περιεχομένου. Καθ' ὅμοιον τρόπον δὲν δυνάμεθα διὰ τοῦ γεωμετρικοῦ ἢ ἀναλυτικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ κύκλου νὰ τὸν ὀρίσωμεν ὡς καλαισιθητικὸν ἀντικείμενον, ὅπως βεβαίως θὰ ἦτο γελοῖον, ἐὰν ὠμιλούσαμεν περὶ τῆς ἠθικότητος τοῦ κύκλου ἢ τῆς ἀνηθικότητος τοῦ τριγώνου. Ὁ προσδιορισμὸς ἐνὸς συνθέτου ἀντικειμένου δι' ἐνὸς τῶν στοιχείων τῶν συνιστῶντων αὐτό, ἢ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ἀγνώστου ἢ τοῦ ὀλιγώτερον γνωστοῦ διὰ τοῦ γνωσσιότερου, δύναται εἰς πολλὰς περιπτώσεις ν' ἀποβαίη χρήσιμος, χωρὶς ἐντούτοις ἢ ἀπλοποιήσις αὕτη νὰ συντελῇ πάντοτε εἰς τὴν βαθυτέραν καὶ ἀκριβεσιέραν κατανόησιν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικειμένου. Ἡ ποσοτικὴ π. χ. ἀνάλις μιᾶς τοιχογραφίας τοῦ Andrea del Sarto ὡς πρὸς τὸ ποσὸν τοῦ χρησιμοποιηθέντος χρώματος καὶ τῶν λοιπῶν ὕλικῶν δύναται νὰ ἐνεργηθῇ εὐχερῶς καὶ ὁ ὀρισμὸς τῆς Madonna del Sacco (Φλωρεντία) θὰ ἠδύνατο οὕτω σημαντικῶς ν' ἀπλοποιηθῇ. Ἡ ἀναγκαία συνίερα πάσης χονδροειδοῦς ἀπλοποιήσεως εἶναι ὅτι τὴν θέσιν τοῦ πολυσυνθέτου καταλαμβάνει τὸ ἀπλούστερον. Ἡ σκοπιμότης τῆς μεθόδου ταύτης δὲν θὰ ἔπρεπεν ἐντούτοις νὰ μᾶς παρασύρῃ εἰς τὴν ἀφελῆ συνταύτισιν τοῦ συνθέτου ὡς ἀπλοῦ ἀθροίσματος τῶν συνιστῶντων αὐτὸ στοιχείων. Ἐξ ἄλλου αἱ διάφοροι ἀπόψεις ἐνὸς ἀντικειμένου, καὶ ὅταν ἡ ταυτότης δὲν θίγεται, δὲν συμπίπτουν πρὸς ἀλλήλας ἀναφορικῶς πρὸς τὸ περιεχόμενον των. Ἐνεκα τούτου ἀναλόγως τῆς προοπτικῆς ὕφ' ἣν ἐξετάζεται ἐν ἀντικείμενον, ἐπιδέχεται νὰ παρουσιάσῃ καὶ

τὰς πλέον διαφόρους ἐρμηνείας καὶ ποικίλας ἀπόψεις. Ἰδιαιτέρως ὁμως ἰσχύει τοῦτο διὰ τὴν ἠθικὴν περιοχὴν, διότι φαίνεται ὅτι στερεῖται ἰδίων κατηγοριῶν, δι' ὧν θὰ ἠδύνατο αὕτη νὰ ἀντικειμενικοποιῇ τὸ ἀξιολογικόν τῆς περιεχόμενον. Ἐὰν εἶχε τοιαύτας κατηγορίας, θὰ ἠδύνατο δι' αὐτῶν ν' αὐτοπροσδιορισθῆ, καθ' ὃν τρόπον αἱ κατηγορίαι τοῦ νοῦς προσδιορίζουν συνάμα αὐτὸν καὶ τὸν ὑποκείμενον εἰς αὐτὰς ἀντικειμενικὸν κόσμον. Ἀντιθέτως τὸ ἐκ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν ἀπορρέον Δέον τοῦ ἠθικοῦ συνειδότος δὲν ἀποτελεῖ ἀρχὴν συστατικὴν τῆς πραγματικότητος, ἥτις διέπεται ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτῆς κατηγοριῶν. Τὸ Δέον εἶναι ἀνίσχυρον νὰ ἐπιδράσῃ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ εἶναι ὑποχρεοῦται διὰ τοῦτο νὰ χρησιμοποιῇ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τούτου τῆ μεσολαβῆσαι φορέων, οἵτινες εἶναι ὁπωσδήποτε ἱκανοὶ νὰ ἐπιδραῖν ἐπὶ τῆς πραγματικότητος καὶ νὰ ἐκλέγουν μέσα πρὸς ἐπίτευξιν σκοπῶν, πραγματοποιοῦντες οὕτω—πάντοτε βεβαίως ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν γενικῶν ὅρων καὶ εἰδικῶν νόμων τῆς φύσεως—τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, τὸν πολιτισμόν, τὰς τέχνας κ.τ.λ. Μόνον διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης καθίσταται δυνατὴ ἡ μετατροπὴ τοῦ ἐν γένει ἀξιολογικοῦ περιεχομένου τοῦ συνειδότος—τμῆμα τοῦ ὁποίου καταλαμβάνουν αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι—εἰς τὰς ἐν γένει ἀντικειμενικὰς μορφὰς τῆς Καλλιέργειας. Ἐνεκα τούτου, ἐνῶ ἔχομεν πάντες ἀμεσον γνῶσιν τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν, ἀποτυγχάνομεν, ὡσάκις ἐπιχειροῦμεν νὰ τὰς συλλάβωμεν διὰ τῶν σχημάτων καὶ πλαισίων ἐκείνων, δι' ὧν εὐρίσκουν μὲ τὴν ἔκφρασίν των, ἀλλὰ μεθ' ὧν δὲν συμπίπτουν εἰδολογικῶς. Τὸ τοιοῦτον ἰσχύει δι' ὁλόκληρον τὴν ἀξιολογικὴν σφαιρὰν, τὰ νοήματα καὶ τὰς ἰδέας, καὶ ἐν προκειμένῳ καὶ διὰ τὸ ἠθικόν. Τοῦτο εὐρίσκεται εἰς σχέσεις πρὸς τὸ χρήσιμον, τὸ σκόπιμον, τὸ ὡραῖον, τὴν κοινωνίαν, τὴν ἐξέλιξιν κ.τ.λ., χωρὶς αἱ σχέσεις αὗται νὰ ἐπιτρέπουν τὴν μετ' αὐτοῦ συνταύτισιν· ἐπειδὴ δὲ οὔτε πᾶν τὸ χρήσιμον, τὸ σκόπιμον, τὸ ὡραῖον, οὔτε πᾶσα κοινωνία, ἐξέλιξις κ.τ.λ. συμπίπτει πρὸς τὸ ἠθικόν, ἐπιβάλλεται ἡ ἐρώτησις: εἰς τί ὀφείλεται ὅτι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ χρήσιμον, σκόπιμον ἢ ὡραῖον καθιεροῦται ὡς ἠθικόν, ἐνῶ πάλιν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἐπίσης χρήσιμον, σκόπιμον ἢ ὡραῖον θεωρεῖται ἀνήθικον; Ἡ ἀπάντησις, κατόπιν τῶν ὄσων ἐξεθέσαμεν, εἶναι μία: τὸ ἠθικόν εἶναι τὸ κριτήριον ἑαυτοῦ καὶ παντὸς μὴ ἠθικοῦ.